

Rusya'nın Türkiye'ye Yönelik Turizm Talebi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Musa BAYIR*

ÖZ

Turizm sektörü, Türkiye ekonomisinde ekonomik büyüme, istihdam ve ödemeler bilançosu açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Rusya Türkiye'ye yönelik turizm talebinde en önemli ülkelerden biridir. Bu nedenle, çalışmanın temel amacı Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde etkili olan faktörlerin ampirik olarak araştırılmasıdır. Turizm talebini açıklamak amacıyla, Rusya'ya ait gelir, Türkiye'de turizm fiyatları, alternatif turizm bölgesi (Yunanistan) turizm fiyatları ve uçak krizi dummy değişkeninin olduğu bir takım makroekonomik değişken kullanılmaktadır. Analiz 2002-2016 dönemini kapsamakta ve çeyrek dönemlik veriler kullanılmaktadır. Çalışmada sınır testi ve ARDL yaklaşımı kullanılmaktadır. Analiz sonuçlarına göre, gelir ve alternatif turizm bölgesi fiyat değişimleri kısa ve uzun dönemde pozitif etkiye sahiptir. Turizm fiyatları ise yalnızca kısa dönemde negatif etkiler ortaya çıkarmaktadır. Uçak krizi ise kısa dönemde önemli düzeyde negatif bir etkide bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm Talebi, Rusya, Uçak Krizi, Sınır Testi, ARDL

JEL Sınıflandırması: C32, Z30, Z39

Russia's Tourism Demand For Turkey: ARDL Bound Testing Approach

ABSTRACT

The tourism sector has an important place in Turkey's economy in terms of the economic growth, employment and balance of payments. Russia is one of the most important countries in tourism demand for Turkey. For this reason, the main purpose of this study is to empirically investigate the factors that affect Russia's tourism demand for Turkey. In order to explain the demand for tourism, a number of leading macroeconomic variables are used, which are income from Russia, tourism prices in Turkey, alternative tourism regions (Greece) tourism prices and aircraft crisis dummy variable. The analysis includes the periods 2002-2016 and quarterly data are used. In the study, bound test and ARDL approach are used. According to the results of the analysis, income and alternative tourism destination price changes have positive effect in the short and long term. The tourism prices create negative effect only in the short term. The aircraft crisis has an negative impact in the short term.

Key Words: Tourism Demand, Russia, the aircraft crisis, Bound Test, ARDL

JEL Classification: C32, Z30, Z39

GİRİŞ

Turizm sektörü, işsizliğin ortadan kaldırılması, ekonomik büyümenin sağlanması ve ihracat geliri sağlanması gibi ortaya çıkardığı katkılar nedeniyle ülkelerin ekonomilerinde giderek önem kazanan bir niteliğe sahiptir. Son 60 yılda diğer sektörlerde yaşanan olumsuz gelişmelere rağmen, turizm sektörünün dünyada en hızlı ve en çok büyüyen sektör olduğu görülmektedir. 1980 yılında 280 milyon olan uluslararası turist sayısı, 2000 yılında 674 milyon, 2015 yılında

* Arş.Gör., Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, musa.bayir@gmail.com

(Makale Gönderim Tarihi: 30.10.2017 / Yayına Kabul Tarihi: 13.12.2018)

Doi Number: 10.18657/yonveek.347671

1.18 milyar kişiye ulaşmıştır. Bu rakamın 2030 yılında ise 1.8 milyar kişiye ulaşması beklenmektedir. Turizm sektörü, uluslararası mal ve hizmet ticareti içinde 1.3 trilyon dolarlık değeriyle %7'lik bir paya sahiptir (Dünya Turizm Örgütü 2016). Yaşanan teknolojik gelişmeler ekonomide pek çok sektörü yavaşlatıp ortadan kaldırırken, turizm sektörünün gösterdiği sağlam, hızlı büyüme ve uluslararası ticaret içindeki önemi, bu sektöre yapılan yatırımların artmasına ve daha rekabetçi bir ortamın oluşmasına neden olmuştur. Katma değeri yüksek mal üretimi düşük gelişmekte olan ülkeler, uluslararası ticarete yaşadıkları dezavantajı sahip oldukları turizm potansiyeli ile kapatma yolunu seçmektedir. Nitekim 2015'te turizmden aldığı pay %45 olan gelişmekte olan ülkelerin yaptıkları yatırımlarla bu paylarını 2030'ta %57'e çıkarması beklenmektedir (Dünya Turizm Örgütü, 2016).

Dünya Turizm Örgütüne göre turizm sektöründe uluslararası faaliyetlerin %53'ü dinlenme ve tatil amaçlı gerçekleştirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye sahip olduğu tarihi eserler, konum, iklim ve doğal özellikleri itibariyle önemli bir turizm potansiyeline sahiptir. Uluslararası ziyaretçi sayısına bakıldığında, Türkiye'nin dünyada en çok ziyaret edilen ülkeler arasında 6. sırada yer aldığı ifade edilebilir. Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısına bakıldığında 2014 yılına kadarki istatistiklerde Almanya ve Rusya'nın ilk iki sırada yer aldığı görülmektedir. 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin %25-35'i bu ülkelerden olmuştur. Türkiye'ye yönelik turizm talebinin çeşitli ülkeler arasında çeşitlenmesi sonucu Almanya'dan gelen yabancı turist sayısında azalma olmamasına rağmen Türkiye'ye gelen yabancı turistler içindeki payı 2000 yılında %28 iken 2015 yılında %15'e gerilemiştir. Bununla birlikte Rusya'nın sahip olduğu pay 2000 yılında %6 iken 2014 yılında %12'ye kadar çıkmıştır (TÜİK, 2017). Bu durum Rusya'nın Türkiye'ye yönelik uluslararası turizm talebi içindeki önemini artırmıştır. 2015 ve 2016 rakamlarına bakıldığında ise, Türkiye'ye gelen Rus turist sayısının Türk ve Rus devletleri arasında yaşanan uçak krizinden önemli derecede etkilendiği görülmektedir. Çalışmada, Türkiye turizm talebi içindeki öneminden dolayı Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde etkili olan faktörlerin ampirik olarak analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

Literatüre bakıldığında, Türkiye'ye yönelik turizm talebini inceleyen pek çok çalışma bulunmasına rağmen özellikle Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebini analiz eden çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte kullanılan yöntem itibariyle ampirik bir çalışmanın bulunmayışı çalışmaya özgünlük kazandırmaktadır. Bu çerçevede, ikinci bölümde Türkiye ekonomisinde turizmin önemi ve Rusya'nın turizm talebine üçüncü bölümde literatür özetine, dördüncü bölümde model, veri ve yönteme değinilmektedir. Son kısımda ise tahmin sonuçlarına yer verilmektedir.

I. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE TURİZMİN ÖNEMİ VE RUSYA'NIN TURİZM TALEBİ

Türkiye ekonomisinde turizm sektörünün ürettiği toplam gelire bakıldığında, 2014-2015 yıllarında 30 milyar doları aşan bir gelir miktarı olduğu görülmektedir. Bu GSYİH'nın % 4.7'sinin doğrudan turizm sektörü tarafından

üretildiğini ifade etmektedir. Turizmin ekonomiye dolaylı etkilerine bakıldığında üretilen toplam gelirin 75 milyar doları aştığı tahmin edilmektedir. Toplam istihdama katkı açısından bakıldığında, turizm sektöründe gerçekleştirilen 600 bin kişilik istihdam toplam istihdamın %2,5'ini oluşturmaktadır. Bununla birlikte turizm sektörünün ekonomide dolaylı olarak 2 milyon kişinin üzerinde bir istihdam oluşturduğu tahmin edilmektedir (Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi 2015). Türkiye ödemeler bilançosu incelendiğinde yıllar itibariyle önemli miktarda dış ticaret açığı verildiği görülmektedir. Bu açığın önemli bir miktarının turizm gelirleriyle kapatıldığı ifade edilebilir. Buna göre, 2014-2015 yıllarında turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı sırasıyla %40-49'dur. Bu oran turistik faaliyetlerdeki azalma ve turizm gelirlerindeki düşmeye bağlı olarak 2016 yılında %39, 2017 yılında %34 olarak gerçekleşmiştir. İstatistikler, Türkiye ekonomisinde turizm sektörünün büyüme, istihdam ve ödemeler bilançosu açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, Türkiye'ye yönelik turizm talebinde yaşanan gerilemelerin ekonomi üzerindeki tahrip edici etkiler kaçınılmaz olmaktadır. Bu noktada, Türkiye'ye yönelik turizm talebini etkileyen faktörlerin analiz edilmesi ve turizm politikalarının bu doğrultuda ayarlanması hayati önem taşımaktadır.

Tablo 1. Türkiye Turizm Sektörüne İlişkin İstatistikler

Yıllar	Turizm Geliri (bin \$)	Turist Sayısı	GSYİH İçindeki Payı (%)	Dış Ticaret Açığını Karşılama Oranı (%)
2003	13 854 866	16 302 053	4,5	73,81
2004	17 076 606	20 262 640	4,4	58,95
2005	20 322 112	24 124 501	4,2	55,72
2006	18 593 951	23 148 669	3,5	42,83
2007	20 942 500	27 214 988	3,2	43,34
2008	25 415 067	30 979 979	3,4	44,30
2009	25 064 482	32 006 149	4,1	82,52
2010	24 930 997	33 027 943	3,4	46,09
2011	28 115 692	36 151 328	3,6	34,13
2012	29 007 003	36 463 921	3,7	43,75
2013	32 310 424	39 226 226	3,9	32,35
2014	34 305 904	41 415 070	4,3	40,59
2015	31 464 777	41 617 530	6,2	49,73
2016	22 107 440	31 365 330	2,6	39,48
2017	26 283 656	38 620 346	3,1	34,25

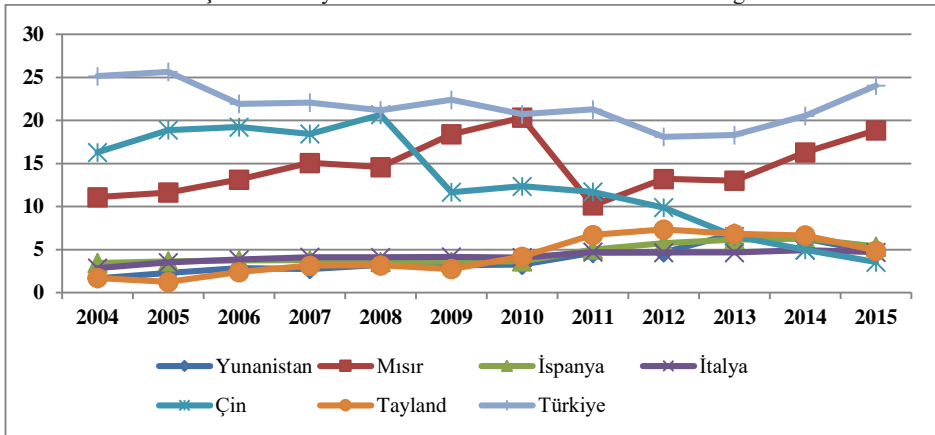
Kaynak: TURSAB, 2017.

Rusya'nın 1990'lı yıllara kadar sahip olduğu politik yapı uluslararası turizmin gelişmesini engellemiştir. Politik yapının değişmesiyle birlikte; demir perdenin çöküşü, ticari faaliyetlerde devlet tekelinin kalkması, özelleştirmeler, fiyat liberilizasyonu, yerel ve yabancı şirketlere dair yasal çerçevenin belirlenmesi gibi faktörler turizm sektörünü de etkilemiştir. Rusya'da turizm sektöründeki seyahat acentesi sayısı hızla artmış ve turizm destinasyonu portföyü genişlemiştir. Buna paralel olarak çeşitli ülkelerle sağlanan vize serbestisi antlaşmaları, ulaşım-bankacılık-sigortacılık gibi tamamlayıcı sektörlerde yaşanan olumlu gelişmeler ve bilgi-iletışim teknolojilerinin gelişmesi, Rusya'nın uluslararası turizm talebini hızla artırmıştır (Furmanov, Balaeva ve Predvoditeleva, 2012:4). Uluslararası turistik harcama miktarı dağılımına bakıldığında, Rusya'nın 2014 yılında gerçekleştirdiği 55 milyar dolarlık harcama ile dünya genelinde önemli bir yer

tuttuğu görülmektedir. Burada dikkat çeken nokta, Rusya'nın uluslararası turistik harcama miktarı ve dünya uluslararası turistik harcama miktarı içindeki payının 1999-2014 yılları arasında düzenli bir artış göstermesidir. Buna göre, 1999 yılında 7.1 milyar dolarlık uluslararası turistik harcama miktarıyla dünya uluslararası turizm harcaması içinde %1,38'lik payı olan Rusya, 2014 yılında 55 milyar dolarlık tutarla yaklaşık %4'lük bir pay sahibi olmuştur (World Bank, 2017). Bu artış Rusya'nın politik yapısının değişimiyle birlikte önemli bir turizm müşterisi haline geldiğini göstermektedir.

Rusya'nın oluşturduğu turizm talebine ayrıntılı olarak bakıldığında, 2014 yılı rakamlarına göre %54 ile Akdeniz ülkelerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir (Rusya Federal Eyalet İstatistik Servisi, 2017). Rusya'nın ülkeler bazında tatil tercihine bakıldığında, ilk sırada Türkiye (%20.5) ikinci sırada Mısır (%16.2) yer almaktadır. Tercih edilen diğer ülkelerin ise Çin ve Tayland dışında Yunanistan, İspanya, İtalya gibi genelde Akdeniz ülkelerinden oluştuğu görülmektedir. SSCB döneminin ortaya çıkardığı düşüncenin bir sonucu olarak, soğuk savaş sonrası dönemin başlarında insanların alışkanlıklarını değiştirme eğiliminde olmadıkları ifade edilebilir. Bu nedenle, 2008 yılına kadar Çin'e yapılan seyahatlerin Rusya turizm talebi içinde önemli bir payı olduğu görülmektedir. Ancak bu dönemden sonra turizm acentelerinin Akdeniz ülkelerini cazip kılan davranışlarda bulunmaları Rusya turizm talebi içinde bu destinasyona ait ülkelerin payını artırmıştır.

Şekil 1. Rusya'nın Turizm Talebinin Ülkelere Göre Dağılımı

Kaynak: Rusya Federal Eyalet İstatistik Servisi, 2017.

Rusya'dan gerçekleştirilen uluslararası turistik ziyaretlerde Türkiye'nin 2000'li yıllardan itibaren %20-25 arasında bir paya sahip olduğu görülmektedir. Rusya'dan Türkiye'ye yapılan ziyaretlerin mevsimsel dağılımına bakıldığında %80'den fazlasının Mayıs-Eylül döneminde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Seyahatlerin %97 civarında havayolu ulaşımı kullanılarak gerçekleştiği ifade edilebilir. Havayoluyla gelen Rus turistlerin %85'i Antalya ve Muğla'daki havalimanlarını kullanmıştır (TÜİK, 2017). Bu veriler dikkate alındığında Rusya'dan Türkiye'ye yapılan turistik gezilerin çok büyük oranda deniz turizmine yönelik olduğu ifade edilebilir. Bu doğrultuda 2000'li yıllardan sonra havayolu

ulaşımı sektörünün liberalleşmesi ve deniz turizmine yapılan yatırımlar ile reklam faaliyetleri oldukça olumlu sonuçlar vermiştir. 2000-2014 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret eden Rus turist sayısı 2006 ve 2009 yılları dışında sürekli bir artış göstermiştir. Bu tarihler arasında Rusya'nın Türkiye turizm sektörüne yönelik talebi yıllık ortalama %15 büyümüştür. Buna rağmen 2015 ve 2016 rakamlarına bakıldığında sırasıyla %18 ve %76 oranlarında bir talep daralması yaşandığı görülmektedir (TÜİK, 2017). Bu daralmanın sebebi 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye sınırını ihlal ettiği gerekçesiyle Türk jetlerinin Rusya'ya ait bir savaş uçağını düşürmesiyle başlayan "uçak krizi"dir. Bu krizin ardından iki ülke arasında siyasi ve ekonomik olarak önemli kayıplar yaşanmış, Rusya hükümeti bazı yaptırım kararları almıştır. Turizm sektörü ile ilgili olarak; turizm şirketlerinin Türkiye için tatil paketi satışının durdurulması, Türkiye'ye charter uçuşlarının iptal edilmesi ve iki ülke arasındaki vize serbestisinin askıya alınması bu kararlardan bazılarıdır (Demir 2015). 2016 yılının ikinci yarısında sergilenen uzlaşmacı tutumlar iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşmesi yönünde sonuçlar vermiştir. Bu doğrultuda Türkiye'ye gelen Rus turist sayısı 2017 yılında olağanüstü bir şekilde %416 artarak 2014 yılı rakamlarını bile geride bırakmıştır.

II. LİTERATÜR ÖZETİ

Ülkelerin turizm talebinin belirlenmesine yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Oluşturulan talep denkleminin tahmin edildiği bu çalışmalarda, 2000'li yıllara kadar klasik regresyon analizi kullanılırken (Lim (1999); Crouch (1994); ve Witt ve Witt (1995), bu dönemden sonra genellikle zaman serisi ve eşbütünleşme teknikleri (Halicioglu (2004); Dritsakis (2004); Salleh, Othman ve Ramachandran (2007); Habibi, Rahim, ve Chin (2008); Wang (2009); Ketenci (2010)) ile panel veri analizi tekniklerinin (Muñoz (2007); Görmüş ve Göçer (2010); Aydın, Darıcı ve Taşçı (2015) kullanıldığı görülmektedir. Çalışmalarda çeşitli değişkenlerin kullanıldığı ifade edilebilir. Bağımlı değişken olarak, Akis (1998); Dritsakis (2004); Ouerfelli (2008); Kaya ve Canlı (2013) gibi çalışmalarda turist sayısı kullanılırken, Algieri (2006); Hanly ve Wade (2007) turizm gelirini kullanmıştır. Muñoz (2007); Mervar ve Payne (2007) gibi çalışmalarda ise gecelik konaklama sayısı bağımlı değişken olarak tercih edilmiştir. Turizm talebini açıklayan faktörler açısından ise gelir düzeyi (%84), görelî fiyat düzeyi (%73), ulaşım masrafları (%55), döviz kuru (%25) değişkenleri kullanılmaktadır (Lim, 1997:839-841). Bunların dışında, alternatif turizm bölgelerinde fiyat düzeyi, pazarlama ve reklam faaliyetleri ve çeşitli dummy değişkenlere turizm talebi modellerinde yer verildiği görülmektedir.

Dritsakis (2004), 1960-2000 yılları arasında Almanya ve İngiltere'nin Yunanistan'a yönelik turizm talebini eşbütünleşme analizi ve hata düzeltme modeliyle incelemiştir. Almanya ve İngiltere'nin Yunanistan'a yönelik turizm talebinde, gelirin pozitif, ulaşım maliyetleri ve döviz kurunun negatif yönde bir etki ortaya çıkardığı sonucunu elde etmiştir. Salleh, Othman ve Ramachandran (2007), 1975-2004 yılları arasında Singapur, Japonya, Hong Kong ve Avustralya'nın Malezya'ya yönelik turizm talebini ARDL analizi ile incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar, gelirin Japonya ve Hong Kong'da pozitif

Singapur'da negatif yönde etkili olduğunu, turizm fiyatlarının Hong Kong ve Singapur'da negatif yönde etkili olduğunu, ulaşım maliyetlerinin Avustralya ve Singapur'da negatif Hong Kong'ta pozitif yönde etkili olduğunu, döviz kurunun ise sadece Hong Kong'ta anlamlı ve negatif yönde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı çalışmada 1998 Asya Ekonomik Krizi ve SARS salgınının turizm talebini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Habibi, Rahim ve Chin (2008), İngiltere ve ABD'nin Malezya'ya yönelik turizm talebini 1972-2006 yılları arasında eşbütünleşme testi ve hata düzeltme modeli tahmini ile araştırmışlardır. Her iki ülke açısından da turizm talebi üzerinde belirleyici değişkenin turizm fiyatları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kusni, Kadir ve Nayan (2013), OECD ülkelerinden Malezya'ya yönelik turizm talebini 1995-2009 döneminde panel regresyon analizi kullanarak incelemiştir. Alternatif turizm destinasyonlarındaki fiyat değişimleri ve turizm talebinin pozitif ilişkili olduğu, SARS salgını ve global ekonomik krizin oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Habibi (2015), İran'ın Malezya'ya yönelik turizm talebini 2000-2013 yılları arasında ARDL analiziyle incelemiştir. İran'ın Malezya'ya yönelik turizm talebi üzerinde geçmiş dönemde yapılan turistik ziyaretlerin, turizm fiyatlarının, alternatif destinasyonların turizm fiyatlarının ve ticaret düzeyinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca 11 Eylül saldırılarının da önemli bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Algieri (2006), tahmin ettikleri hata düzeltme modeliyle 1993-2002 döneminde Rusya'ya yönelik genel turizm talebini araştırmıştır. Ulaşılan sonuçlar, turizm talebinin gelirle pozitif, reel döviz kuru ve ulaşım maliyetleri ile ise negatif bir ilişkiye sahip olduğunu göstermiştir. Muñoz (2007), tahmin ettikleri dinamik panel modeliyle 1991-2003 döneminde Almanya'nın İspanya'ya olan turizm talebini incelemiştir. Buna göre, gelir, fiyat ve ulaşım maliyetlerinin İspanya'ya yönelik turizm talebinde önemli bir rol oynadığını, 11 Eylül terör saldırısının da etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mervar ve Payne (2007), 1994-2004 yılları arasında AB ülkelerinin Hırvatistan'a yönelik turizm talebini ARDL yöntemini kullanarak incelemiştir. Buna göre, gelirin Hırvatistan'a yönelik turizm talebinde pozitif bir etki ortaya çıkardığı, bununla birlikte Hırvatistan'da yaşanan politik istikrarsızlığın negatif etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Wang (2009), 1996-2006 döneminde ARDL yöntemini kullanarak Tayvan'a yönelik turizm talebini incelemiştir. Analiz sonuçları gelir ve döviz kurunun turizm talebini etkileyen en önemli değişkenler olduğunu, 1998 Asya Ekonomik Krizi, SARS salgını ve 11 Eylül saldırısı gibi dışsal faktörlerinde etkili olduğunu göstermiştir. İbrahim (2011), Mısır'a en çok turist gönderen 8 ülkenin turizm talebini 1990-2008 döneminde panel regresyon analizi kullanarak incelemiştir. Buna göre, Mısır'a yönelik turizm talebinde gelir ve ticari açıklık seviyesinin pozitif, fiyat ve kur değişimlerinin ise negatif yönde etkilerinin olduğu bulunmuştur. Surugiu, Leitão ve Surugiu (2011), 23 Avrupa ülkesinin Romanya'ya yönelik turizm talebini 1997-2008 yılları arasında panel veri analiziyle araştırmışlardır. Çalışmada, turizm talebini etkileyen en önemli değişkenler gelir, ticaret düzeyi ve nüfus olarak bulunmuştur. Mariyono (2017), Endonezya'ya yönelik turizm talebini örnekleme dâhil ettikleri 32 ülke verileriyle

panel regresyon yöntemiyle incelemiştir. 2002-2011 dönemini kapsayan analiz sonuçları turizm talebi üzerinde gelir ve nüfusun pozitif, Endonezya ile olan uzaklık faktörünün ise negatif etkiler ortaya çıkardığı tespit edilmiştir. Yine Endonezya’da yaşanan terör saldırılarının da turizm talebi üzerinde negatif etkide bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tavares ve Leitao (2017), Brezilya’ya yönelik turizm talebini 2004-2013 yılları arasında incelemiştir. Gravity modeli ve panel veri analizi yöntemi kullanılan çalışmanın sonuçlarına göre, coğrafi yakınlık ve döviz kuru turizm talebinin en önemli belirleyicileridir. Qiong ve Chen (2018), Johansen eşbütünleşme testi kullanarak Çin’in Japonya’ya yönelik turizm talebini belirleyen faktörleri 2003-2016 yılları arasında incelemiştir. Analiz sonucunda alışkanlıklar ve nispi fiyat düzeyi turizm talebini açıklayan en önemli faktörlerdir. Bununla birlikte, gelir, ikame turizm destinasyonu fiyatları, ulaşım maliyetleri ve açıklık gibi faktörlerin beklenenin aksine Çin’in Japonya’ya yönelik turizm talebini açıklamada önemli etkiye sahip olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürde Türkiye’ye yönelik turizm talebini incelemek amacıyla pek çok çalışma olduğu görülmektedir. İçöz, Var ve Kozak (1998), 10 ülkenin Türkiye’ye yönelik turizm talebini 1982-1993 yılları arasında regresyon analizini kullanarak incelemiştir. Analiz sonuçları otel yatak kapasitesi, seyahat acentesi miktarı, fiyatlar ve döviz kurunun etkisinin düşük olduğunu, bununla birlikte fiyatların negatif döviz kurunun ise pozitif yönde etkiler ortaya çıkardığını göstermiştir. Akis (1998), aynı yöntemle 1980-1993 yılları arasında 18 ülkeyi dâhil ederek yaptığı çalışmasında, gelirin pozitif fiyatların negatif yönde etkiler ortaya çıkardığını tespit etmiştir. Halıcıoğlu (2004), 1960-2002 yılları arasında dünya genelinden Türkiye’ye yönelik turizm talebini ARDL yöntemini kullanarak incelemiştir. Analiz sonuçları, Türkiye’ye yönelik turizm talebinde gelirin pozitif, döviz kuru ve ulaşım maliyetlerinin ise negatif yönde etkiler ortaya çıkardığını göstermiştir. Görmüş ve Göçer (2010), 32 ülkenin Türkiye’ye yönelik turizm talebini panel regresyon yöntemini kullanarak 2000-2006 yılları arasında incelemiştir. Analiz sonuçları, Türkiye turizm talebini gelir, ticaret düzeyi ve 2001 ekonomik krizinin pozitif yönde, Türkiye’ye uzaklık, alternatif turizm destinasyonlarındaki fiyatlar ve Irak Savaşının negatif yönde etkilediğini göstermiştir. Bununla birlikte, teoriyle uyumsuz olarak fiyat düzeyi ve reel döviz kuru değişimlerinin pozitif yönde etkiler ortaya çıkardığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Ketenci (2010), eşbütünleşme analizi ve hata düzeltme modeli tahminiyle 1996-2006 yılları arasında 14 ülkenin Türkiye’ye yönelik turizm talebini araştırmıştır. Elde edilen sonuçlar, gelirin pozitif fiyatların negatif yönde etkiler ortaya çıkardığını göstermiştir. Bununla birlikte, Rusya’nın turizm talebi ve fiyatlar arasındaki ilişkinin pozitif olduğu belirtilmektedir. Alternatif destinasyonlardaki fiyat değişimlerinin ise bazı ülkelerde pozitif, bazılarında negatif yönde etkiler ortaya çıkardığı görülmüştür. Uğuz ve Topbaş (2011) döviz kuru oynaklığı ve Türkiye’ye yönelik turizm talebini 1990-2010 döneminde EGARCH ve Johansen eşbütünleşme yöntemiyle incelemiştir. Analiz sonucunda uzun dönemde hem döviz kuru hem de döviz kuru oynaklığı ile turizm talebi arasında ilişki bulunmuştur. Kaya ve Canlı (2013), OECD ülkelerinin Türkiye’ye yönelik turizm

talebini panel regresyon yöntemiyle 1990-2010 ve 1990-2008 şeklinde iki dönem için araştırmışlardır. Her iki analizde, Türkiye turizm talebini etkileyen en önemli değişkenin gelir olarak bulunduğu ifade edilmiştir. Yavuz vd. (2014), yatay kesit veri kullanarak 2009-2010-2011 yıllarında Türkiye'ye turist gönderen bütün ülkelerin talep denklemini panel çekim modeli ile tahmin etmişlerdir. Analiz sonuçları gelirin pozitif, ülkelerin Türkiye'ye olan uzaklıklarının ise negatif yönde etki ortaya çıkardığını, Türkiye'nin diğer ülkelerle dini, etnik, siyasi ve askeri ilişkilerde bulunmasının ise turizm talebi üzerinde anlamlı etkisinin olmadığını göstermiştir. Aydın, Darıcı ve Taşçı (2015), Türkiye'ye en çok turist gönderen 5 ülkenin talebini 1996-2013 yılları arasında panel eşbütünleşme ve panel regresyon yöntemiyle araştırmışlardır. Turizm fiyatları ve seyahat maliyetlerinin turizm talebini negatif, döviz kurlarının ise pozitif etkilediğini bulmuşlardır. Bununla birlikte literatürden farklı olarak gelirin Türkiye'ye yönelik turizm talebini negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Abedtalas ve Toprak (2015), Fransa, Almanya, Birleşik Krallık, ABD ve Hollanda'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebini ARDL yaklaşımıyla 1986-2012 döneminde incelemiştir. Analiz sonuçları turizm talebi üzerinde en önemli faktörlerin kişi başına düşen gelir, reel döviz kuru ve ülkelere göre farklılaşan politik olaylar olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte zayıfta olsa fiyatlar ve finansal krizin de etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kaplan ve Aktas (2016), gravity modeli tahminiyle 92 ülkenin Türkiye'ye yönelik turizm talebini 1996-2014 yılları arasında incelemiştir. Analiz sonuçları, turizm talebi ve gelir arasında pozitif bir ilişki olduğunu, iki ülke arasındaki uzaklığın ise turizm talebi üzerinde negatif etkiler ortaya çıkardığını göstermiştir. Buna ek olarak 2008 finansal krizinin Türkiye turizm talebini pozitif olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Güven ve Mert (2016), 36 ülkeden Antalya'ya gelen turist sayısından hareketle, Antalya'ya yönelik oluşturdukları turizm talebi denklemini 1996-2014 yılları arasında panel veri analiziyle incelemiştir. Buna göre, gelirin Antalya'ya yönelik turizm talebinde pozitif yönde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ersungur, Doru ve Aslan (2017), panel veri analizi yöntemini kullanarak 22 ülkenin Türkiye'ye yönelik turizm talebini incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, Türkiye'nin turizm talebi üzerinde ilgili ülkenin kişi başına düşen geliri pozitif, fiyatlar ve döviz kuru ise negatif olarak etkili bulunmuştur. Bununla birlikte, Türkiye ve çevresinde yaşanan politik istikrarsızlıklar ve terör olayları yansıtması açısından modele eklenen politik istikrar değişkeni ve turizm talebi arasında ise pozitif ilişki bulunmuştur. Çelik ve Karaçuka (2017), panel veri analizi yöntemini kullanarak 1992-2011 döneminde OECD ülkelerinin Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde terör saldırılarının etkisini ölçmeyi amaçlamıştır. Analiz sonuçları terör olaylarının turizm üzerinde kayda değer bir olumsuz etkide bulunmadığını göstermiştir. Bununla birlikte, gelir ve döviz kurundaki değişmelerin turizm talebi üzerinde pozitif olarak etkili olduğu görülmektedir.

III. VERİ SETİ, MODEL VE YÖNTEM

A. Veri Seti ve Model

Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi Rusya kişi başına düşen geliri, Türkiye ekonomisinde fiyatlar, alternatif turizm destinasyonunda fiyatlar

ve uçak krizi dummy değişkeni ile açıklanmaya çalışılmıştır. Analizler 2002-2016 dönemini kapsayacak şekilde çeyrek dönemlik verilerle yapılmıştır. Analiz dönemi verilerin bulunabilirliğine göre belirlenmiştir. Değişkenlere ilişkin tanımlama bilgileri Tablo 2'de özetlenmektedir.

Tablo 2. Değişkenlerin Tanımlanması

<i>Değişken</i>	<i>Sembol</i>
<i>Turist Sayısı</i>	<i>TS</i>
<i>Gelir</i>	<i>Y</i>
<i>Türkiye Fiyatlar</i>	<i>PT</i>
<i>Yunanistan Fiyatlar</i>	<i>PY</i>
<i>Uçak Krizi</i>	<i>UK</i>

Çalışmada turizm talep göstergesi olarak Akis (1998), Dritsakis (2004), Kaya ve Canlı (2013)'de olduğu gibi turist sayısı kullanılmıştır. Literatürde turizm gelirleri ve gecelik konaklama sayısı gibi turizm talebini daha doğru yansıtacak göstergelerin kullanıldığı da görülmektedir. Ancak bunlara ilişkin güvenilir veri elde etme imkânının olmaması literatürde genellikle turist sayısının tercih edilmesine neden olmaktadır. Çalışmamızda turist sayısı değişkeni olarak, Türkiye'ye giriş yapan Rus turist sayısı tercih edilmiştir. Bu değişkene ilişkin veriler TÜİK'den elde edilmiştir.

Lim (1997) turizm talep modelinde kullanılan değişkenlere ilişkin, literatürde yer alan 100 ampirik çalışmayı incelemiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, en yaygın kullanılan değişkenler gelir ve göreceli fiyat düzeyidir. Bunlardan sonra ise, alternatif turizm destinasyonlarındaki ikame fiyatlar, döviz kurları gibi değişkenler gelmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada ilk açıklayıcı değişken olarak Dritsakis (2004), Muñoz (2007), Habibi, Rahim ve Chin (2008), Wang (2009) gibi çalışmalarla benzer olarak gelir seçilmiştir. Normal bir talep denkleminde göre, daha yüksek bir gelir seviyesine ulaşılması turist sayısında artışa neden olmaktadır. Bu nedenle, gelir değişkeninin katsayısının pozitif olması beklenmektedir. Çalışmada gelir değişkeni olarak, Rusya kişi başına düşen GSYİH(sabit fiyatlarla) değişkeni seçilmiştir. Bu değişkene ilişkin veriler Rusya Federal Eyalet İstatistik Servisi'nden elde edilmiştir.

İkinci açıklayıcı değişken göreceli fiyat seviyesinde yaşanan değişimdir. Burada asıl amaç ülkeye turist olarak gelen yabancı ülke vatandaşının bu süreçte satın alacağı mal ve hizmetlerin fiyatlarında yaşanan değişimlerin talep üzerindeki etkisini ölçmektir. Ancak çoğu ülke açısından doğrudan bu etkiyi ölçecek bir endeks bulunmaması, literatürde değişik göstergelerin kullanılmasına neden olmuştur. Çalışmada, Muñoz (2007), Ketenci (2010), Kaya ve Canlı (2013) gibi çalışmalarda kullanılan fiyat endeksi kullanılmaktadır.

$$PT_{rt} = \frac{CPI_{Türkiye}}{CPI_{Rusya} * ER_{Türk Lirası/Ruble}} \quad (1)$$

Endeks Türkiye-Rusya arasındaki döviz kuru değişimini de göz önünde bulundurarak iki ülke arasındaki göreceli fiyat düzeyini yansıtmaktadır. Burada, $ER_{Türk Lirası/Ruble}$ nominal döviz kurunu, CPI_{Rusya} 2010=100 olacak şekilde

Rusya'nın tüketici fiyat endeksini, $CPI_{Türkiye}$ 2010=100 olacak şekilde Türkiye'nin tüketici fiyat endeksini ifade etmektedir. Bu değişkeni kullanmanın önemli bir avantajı, hesaplanan endekste döviz kurundaki değişimlerinde göz önünde bulundurulması nedeniyle modelde ayrıca bir döviz kuru değişkeni kullanılmasına gerek kalmamasıdır. İlgili ülkedeki fiyat düzeyinin turist gönderen ülkeye göre daha az artış göstermesi, yani yabancı ülkeye kıyasla daha düşük fiyatlara sahip olunması daha fazla turizm talebinin gelmesini sağlamaktadır. Bu nedenle, fiyat değişkeninin katsayısının negatif olması beklenmektedir. Burada, tüketici fiyat endeksi verileri OECD veri tabanı, Türk Lirası/Ruble nominal döviz kuru verileri ise Rusya Merkez Bankasından elde edilmiştir.

Üçüncü açıklayıcı değişken olarak Salleh, Othman ve Ramachandran (2007), Kaya ve Canlı (2013), Habibi (2015) gibi çalışmalarda kullanılan ikame fiyat değişkeni kullanılmıştır. Çalışmada Rusya turizm talebinin ülkeler arasındaki dağılımı incelenerek, Akdeniz çanağında Türkiye'ye alternatif oluşturabilecek turizm destinasyonları belirlenmiştir. Buna göre, Türkiye'den sonra en çok tercih edilen ülke Mısır görünmektedir. Ancak Mısır'a ilişkin sağlıklı veri elde edilememiştir. Bu nedenle, gerek konumu gerekse diğer özellikleriyle Türkiye'ye alternatif olabilecek ülke olarak Yunanistan belirlenmiştir. Aşağıda alternatif turizm ülkesindeki fiyat ve döviz kuru değişimlerinin etkisinin tespit edilebileceği fiyat endeksi yer almaktadır.

$$PY_{ry} = \frac{CPI_{Yunanistan}}{CPI_{Rusya} * ER_{Euro/Ruble}} \quad (2)$$

Endeks Rusya'dan Türkiye'ye gelen turistler için ikame bir turizm destinasyonu olan Yunanistan ve Rusya arasındaki görelî fiyat düzeyini döviz kuru değişimlerini de göz önünde bulundurarak göstermektedir. Denklemde $ER_{Euro/Ruble}$ nominal döviz kurunu, CPI_{Rusya} 2010=100 olacak şekilde Rusya'nın tüketici fiyat endeksini, $CPI_{Yunanistan}$ 2010=100 olacak şekilde Yunanistan'ın tüketici fiyat endeksini ifade etmektedir. Alternatif turizm destinasyonundaki fiyat düzeyinin daha az artış göstermesi, turist gönderen ülkede diğer destinasyonlara seyahat eden turistlerin bir kısmının bu bölgeye yönelmesini sağlayacaktır. Çalışmamızda, Yunanistan'daki fiyat artışının yüksek olması, Rusya'dan Türkiye'ye seyahat eden turist sayısı üzerinde pozitif etki oluşturacaktır. Dolayısıyla alternatif destinasyona ilişkin fiyat değişkeninin katsayısının pozitif olması beklenmektedir. Burada, tüketici fiyat endeksi ve Euro/Ruble nominal döviz kuru verileri Eurostat veri tabanından elde edilmiştir.

Çalışmada dördüncü açıklayıcı değişken, Türk ve Rus Hükümetleri arasında "uçak krizi" olarak isimlendirilen olayın etkilerini görmek amacıyla oluşturulan dummy değişkendir. Bu değişken 2015 yılının son çeyreğinde başlayıp analiz döneminin sonuna kadar devam edecek şekilde oluşturulmuştur. Belirtilen dönemde Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinin düşmesi beklenmektedir. Bu nedenle değişkenin katsayısının negatif olması beklenmektedir.

B. Yöntem

Çalışmanın ampirik analizinde sınır testi ve ARDL yaklaşımı kullanılmaktadır. Ampirik literatürde Halıcıoğlu (2004); Mervar ve Payne (2007); Wang (2009); Habibi (2015) gibi çalışmalarda da aynı yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Ekonometrik analizlerin gerçekleştirilmesinde Eviews 9 paket programı kullanılmıştır.

Eşbütünleşme analizinde Engle ve Granger (1987) iki aşamalı testi, Johansen (1988) testi, Johansen ve Juselius (1990) testleri gibi yöntemler kullanılabilir. Ancak bu yöntemlerin uygulanmasında modelde yer alan değişkenlerin aynı mertebeden bütünlük olması gerekmektedir (Pesaran, Yongcheol ve Smith, 2001:289-290). Bununla birlikte Pesaran ve Pesaran (1997) bu testlerin çok değişkenli modellerdeki etkisizliğine ilişkin eleştiriler yöneltmiştir. Pesaran, Yongcheol ve Smith (2001) tarafından ortaya konulan sınır testi yaklaşımı, standart eşbütünleşme testlerinde yaşanan bu kısıtları ortadan kaldırmıştır. Buna göre ARDL yaklaşımının sağladığı iki önemli avantaj söz konusudur. İlk olarak, ARDL sınır testinde serilerin I(2) olmamak şartıyla farklı derecelerden (I(0)-I(1)) durağan olmasında herhangi bir sorun bulunmamaktadır. İkinci olarak, gerçekleştirilecek sınır testinin küçük veya sınırlı örneklerde oldukça etkin tahmin sonuçları ortaya koyduğu ifade edilmektedir (Altıntaş, 2013:11).

ARDL yaklaşımı 3 aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin tespiti amacıyla sınır testi (bound test) uygulanmaktadır. Sınır testinde (3) numaralı denklemde ifade edilen kısıtlanmamış hata düzeltme modeli (UECM) tahmin edilmektedir.

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_1 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_2 \Delta X_{t-i} + \alpha_3 Y_{t-1} + \alpha_4 X_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Belirtilen denklemde α_0 katsayısı sabit terimi, α_3 ve α_4 katsayıları ise uzun dönem katsayılarını belirtmektedir. ΔY_t 'nin gecikmeli değerleri ile ΔX_t 'nin cari ve gecikmeli değerlerinden elde edilecek katsayıları ifade eden α_1 ve α_2 ise kısa dönem dinamikleri temsil etmektedir (Keskin, 2008:225). Modelde yer alan m ise optimum gecikme uzunluğunu göstermektedir. Model en küçük bilgi kriteri değerini sağlayan gecikme uzunluğuna göre kurulmaktadır. Bununla birlikte kurulan model seçilen gecikme uzunluğunda otokorelasyon problemi içeriyorsa otokorelasyon sorunu içermeyen ve en küçük kritik değeri sağlayan gecikme uzunluğu seçilmektedir (Yıldırım, 2013:98). Model en küçük kareler yöntemi ile tahmin edildikten sonra hipotez testi gerçekleştirilmektedir. Hipotez testinde eşbütünleşme ilişkisinin varlığı bağımlı ve bağımsız değişkenlerin birinci gecikmelerinin topluca anlamlılığı ile gerçekleştirilmektedir. Hipotez testinde F veya Wald istatistiği kullanılmaktadır. Hesaplanan test istatistiği değeri Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından alt ve üst sınır değerleri şeklinde oluşturulan tablo değerleri ile karşılaştırılmaktadır. Buna göre ilk durumda, eğer değişkenlerin durağanlık dereceleri I(0) veya I(1) arasındaysa; hesaplanan F istatistik değeri üst

sınır değerinden büyükse değişkenler arasında eşbütünleşme olduğuna, alt sınır değerinden küçükse eşbütünleşme olmadığına, alt ve üst sınır değeri arasında kalıyorsa herhangi bir yorum yapılamayacağına dolayısıyla diğer yöntemlere başvurulması gerektiğine karar verilmektedir. Değişkenlerin hepsinin I(0) olduğu durumlarda alt sınır değeriyle karşılaştırılır ve eğer hesaplanan istatistik değeri alt sınır değerinden büyükse eşbütünleşme olduğuna, küçükse eşbütünleşme olmadığına karar verilir. Değişkenlerin tamamının I(1) olması durumunda ise hesaplanan istatistik değeri üst sınır değerinden büyükse eşbütünleşme olduğuna, küçükse eşbütünleşme olmadığına karar verilir.

İkinci aşamada, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin araştırılması amacıyla kurulan ARDL modeli (4) tahmin edilmektedir. Denklemde p ve q bağımlı ve bağımsız değişkenlere ilişkin uygun gecikme uzunluklarını ifade etmektedir.

$$Y_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_1 Y_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_2 X_{t-i} + e_t \quad (4)$$

Tahmin edilen ARDL (p,q) modelinden elde edilecek sonuçlardan hareketle elde edilecek uzun dönem katsayıları (5) numaralı denklemdeki formülle hesaplanmaktadır. Elde edilen uzun dönem katsayılarının işaretine ve istatistiksel olarak anlamlı olmasına bağlı olarak uzun dönem ilişki hakkında yorum yapılmaktadır (Tanrıöver ve Yamak, 2015:193).

$$\text{Uzun Dönem Katsayısı} = \frac{\sum_{i=0}^l \beta_{2,i}}{1 - \sum_{i=1}^m \beta_{1,i}} \quad (5)$$

Üçüncü aşamada, kısa dönemli ilişkileri belirlemek amacıyla koşullu hata düzeltme modeli oluşturulmaktadır. (6) numaralı denklemde görülen hata düzeltme modeli uzun dönem ARDL modelinden elde edilen hata terimlerinin bir gecikmeli değerinin (4) numaralı modele eklenmesiyle elde edilmektedir. e_{t-1} ile ifade edilen hata terimlerinin bir gecikmeli değeri hata düzeltme terimi olarak tanımlanmaktadır.

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 e_{t-1} + \sum_{i=1}^p \beta_2 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_3 \Delta X_{t-i} + u_t \quad (6)$$

Hata terimi katsayısı kısa dönemde oluşabilecek sapmaların uzun dönemde ne kadarının düzeltilebileceğini göstermektedir (Yıldırım, 2013:111). Tahmin edilen modelde hata terimi katsayısının 0 ile -1 arasında çıkması uzun dönem denge değerine bir yaklaşma olduğunu ifade ederken, katsayı değerinin 0'a yaklaşması uyumun yavaşladığını göstermektedir.

IV. AMPİRİK SONUÇLAR

Bu kısımda ampirik analiz için oluşturulan model tahmin edilmektedir. İlk olarak ekonometrik analize ilişkin ön test niteliği taşıyan birim kök testi sonuçları verilmektedir. Ardından eşbütünleşme ilişkisini tespit etmek amacıyla

serilerin durağanlık dereceleriyle ilişkili olarak sınır testi yapılmaktadır. Son kısımda ise ARDL yaklaşımı kullanılarak uzun ve kısa dönemli analizler yapılmaktadır.

Zaman serisi analizinde yapılacak analizlerin iktisadi ve istatistikî açıdan anlamlı ve güvenilir sonuçlar vermesi serilerin durağanlık özellikleriyle yakından ilişkilidir. Bu nedenle ilk olarak serilerin durağanlık koşulunu araştırmak amacıyla birim kök testi yapılmıştır. Bu doğrultuda literatürde en çok kullanılan birim kök testleri olan Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) testleri uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır. Tablodan görüldüğü gibi birim kök testleri sabit terim ve sabit terim+trend değişkenin olduğu iki ayrı model için elde edilen tahminler çerçevesinde ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca düzey halde durağan olmayan serilerin birinci farkı alındığında durağan olup olmadıkları kontrol edilerek tabloya eklenmiştir. İlk değişken olan TS serisi ADF ve PP testlerine göre hem sabit hem de sabit+trendli modelde düzey halde %5 anlamlılık düzeyinde durağan görülmektedir. Birinci farkı alındığında ise serinin hem sabit hem de sabit+trendli modelde %1 anlamlılık düzeyinde durağanlaştığı ifade edilebilir. KPSS birim kök testine göre ise hem sabit hem de sabit+trendli modelde düzey halde %1 durağan olduğu görülmektedir. İkinci değişken olan Y serisine bakıldığında, ADF ve KPSS testlerine göre hem sabit hem de sabit+trendli modelde düzey halde %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. PP birim kök testine göre ise, hem sabit hem de sabit+trendli modelde düzey halde durağan değilken, birinci farkı alındığında her iki modelde de %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale gelmektedir. Üçüncü değişken PT ve dördüncü değişken PY ise ADF, PP ve KPSS birim kök testlerine göre hem sabit hem de sabit+trendli modelde düzey halde %1 anlamlılık düzeyinde durağan görülmektedir. Bu sonuçlara göre, sınır testi ve ARDL yaklaşımının kullanılması açısından bir sakınca bulunmamaktadır.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF t istatistiği(Düzy)		ADF t istatistiği(Birinci Fark)		Karar
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend	
TS	-3.2134 (0) [0.0241]**	-3.9696 (0) [0.0151]**	-5.8527 (2) [0.0000]***	-5.8179 (2) [0.0001]***	I(1)
Y	-3.2634 (1) [0.0213]**	-4.4649 (1) [0.0038]***			I(0)
PT	3.8853 (7) [0.0041]***	-3.8681 (7) [0.0206]**			I(0)
PY	-4.3490 (3) [0.0010]***	-4.5228 (3) [0.0033]***			I(0)
Değişkenler	PP t istatistiği(Düzy)		PP t istatistiği(Birinci Fark)		Karar
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend	
TS	-3.1575 (4) [0.0277]**	-3.8226 (5) [0.0221]**	-9.7535 (22) [0.0000]***	-9.2393 (22) [0.0000]***	I(1)
Y	-2.0400 (1) [0.2694]	-2.7767 (1) [0.2115]	-3.8367 (5) [0.0044]***	-3.7805 (5) [0.0247]***	I(1)
PT	-3.7010 (2) [0.0065]***	-3.5813 (2) [0.0401]**			I(0)
PY	-7.5251 (1)	-7.5334 (0)			I(0)

		[0.0000]***	[0.0000]***			
Değişkenler	KPSS LM istatistiği(Düzy)		KPSS LM istatistiği(Birinci Fark)		Karar	
	Sabit	Sabit+Trend	Sabit	Sabit+Trend		
TS	0.5979*** (4)	0.1155*** (3)			I(0)	
Y	0.5967*** (5)	0.0526***(4)			I(0)	
PT	0.1681*** (4)	0.0544***(3)			I(0)	
PY	0.1140*** (1)	0.0672*** (1)			I(0)	
Anlamlılık Düzeyi	%1	0.7390	0.2160	0.7390	0.2160	
	%5	0.4630	0.1460	0.4630	0.1460	
	%10	0.3470	0.1190	0.3470	0.1190	

Parantez içindeki değerler ADF testinde Akaike Bilgi Kriterine, PP ve KPSS testinde ise Newey-West tahmincisine göre seçilen gecikme uzunluklarını vermektedir. Köşeli parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini vermektedir. Buna göre ** ve *** sırasıyla %5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde durağanlığı ifade etmektedir.

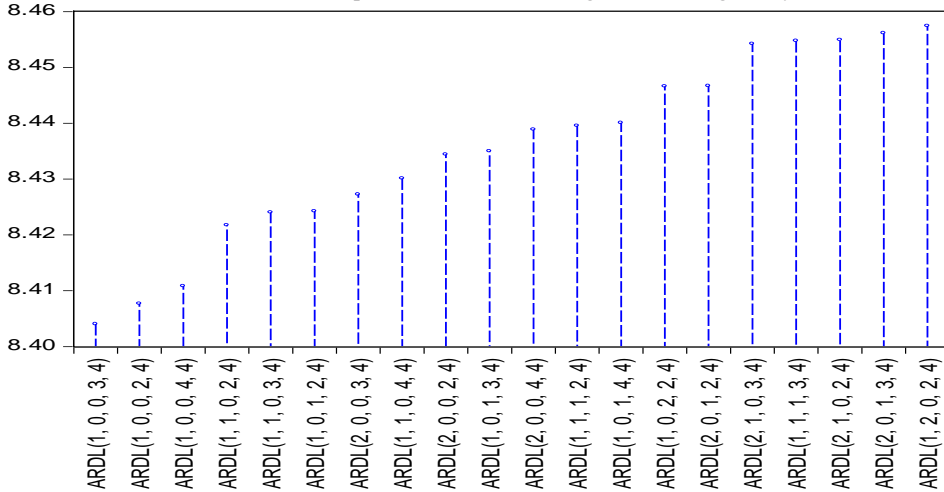
Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin tahmininde kullanılan kısıtsız hata düzeltme modeli (UECM) aşağıda (7) numaralı eşitlikte gösterilmektedir. Modelde, TS bağımlı değişken olarak seçilirken Y, PT, PY ve UK bağımsız değişken olarak seçilmiştir.

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi amacıyla çalışmanın modeli çerçevesinde oluşturulan (7) numaralı denklemdeki UECM modeli tahmin edilmiştir.

$$\begin{aligned}
\Delta TS_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_1 \Delta TS_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_2 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_3 \Delta PT_{t-i} + \sum_{i=1}^m \alpha_4 \Delta PY_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^m \alpha_5 \Delta UK_{t-i} + \alpha_6 TS_{t-1} + \alpha_7 Y_{t-1} + \alpha_8 PT_{t-1} + \alpha_9 PY_{t-1} \\
& + \alpha_{10} UK_{t-1} + \varepsilon_t
\end{aligned} \tag{7}$$

Modelde Δ serilerin birinci farkını m değişkenler için optimum gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Modelin tahmin edilmesinde ilk olarak Akaike Bilgi Kriterlerinden faydalanılarak en uygun gecikme uzunluklarına sahip model tespit edilmiştir. Bu çerçevede Eviews 9 paket programı tarafından tespit edilen en iyi 20 model aşağıda şekil 2'de görülmektedir. Şekilden görüldüğü gibi Akaike Bilgi Kriterine göre en küçük kritik değer ARDL (1,0,0,3,4) modelinde sağlanmaktadır. Bu modelde otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır.

Şekil 2. Modele İlişkin Optimal Gecikme Uzunluğunun Seçildiği En İyi 20 Model

Belirlenen gecikme uzunluğunda tahmin edilen (7) nolu modelden elde edilen sınır testi sonuçları tablo 4’de yer almaktadır. Hesaplanan istatistik değeri (8,33) üst sınır değeri (4,44) aşmaktadır. Bu nedenle %1 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında eşbütünlüğe ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4. Turizm Talep Modeline İlişkin Sınır Testi Sonuçları

k	F İstatistik Değeri	Kritik Tablo Değeri	
		Alt Sınır	Üst Sınır
4	8,337781	%1	4,44
		%5	3,48
		%10	3,01

k denklemdaki bağımsız değişken sayısını ifade etmektedir. Tablo değerleri Pesaran, Shin ve Smith (2001)’den alınmıştır.

Değişkenler arasında eşbütünlüğe ilişkisi tespit edildikten sonra uzun dönem katsayılarının tahmini amacıyla ARDL(1,0,0,3,4) modeli oluşturulmuştur. (8) numaralı denklemden gösterilen modelde p, q, r, s, u gecikme değerlerini ifade etmektedir.

$$\begin{aligned}
 TS_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} TS_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{3i} PT_{t-i} + \sum_{i=0}^s \beta_{4i} PY_{t-i} \\
 & + \sum_{i=0}^u \beta_{5i} UK_{t-i} + e_t \quad (8)
 \end{aligned}$$

Modelin tahmin sonuçları ve elde edilen uzun dönem katsayıları ile tanısal test sonuçları aşağıda tablo 5’de yer almaktadır. Tahmin sonuçlarına ilişkin, modelin açıklayıcılık gücü (R^2) yeterlidir. Gerçekleştirilen Breusch-Godfrey otokorelasyon testi sonuçlarına göre olasılık değerinin 0.05’ten büyük olduğu dolayısıyla otokorelasyon sorunu olmadığı görülmektedir. Model kurma hatasının olup olmadığını tespit etmek amacıyla yapılan Ramsey-Reset tanımlama

hatası testine göre yine olasılık değeri 0.05'in üzerinde olduğu için model kurma hatası yoktur şeklinde kurulan boş hipotez reddedilememektedir. Dolayısıyla tahmin edilen modelin tanımlanmasında bir sorun bulunmamaktadır. Hata terimlerinin normal dağılıp dağılmadığını araştırmak için yapılan Jarque-Bera Normallik testinde olasılık değeri 0.05'in üzerinde olduğu görülmektedir. Buna göre hata terimlerinin normal dağıldığı şeklinde kurulan boş hipotez kabul edilmektedir. Son olarak değişen varyans sorunu olup olmadığını araştırmak için Breusch-Pagan-Godfrey değişen varyans testi yapılmıştır. Olasılık değeri 0.05'in üzerinde olduğu için hata terimlerinin varyansının bütün örneklem için sabit olduğunu ifade eden boş hipotez reddedilememekte ve değişen varyans sorunu olmadığına karar verilmektedir.

Elde edilen uzun dönem katsayıları incelendiğinde Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinin uzun dönemde gelir ve alternatif turizm destinasyonlarındaki fiyat değişimlerinden etkilendiği görülmektedir. Türkiye'deki fiyat değişimlerinin ve uçak krizinin uzun dönemdeki etkisine ilişkin ise istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlar elde edilememiştir. Tablo 5'deki katsayılar incelendiğinde, Rusya ekonomisinde kişi başına gelirden yaşanan %1'lik bir değişimin Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebini %2.02 oranında aynı yönde etkilediği görülmektedir. Alternatif turizm destinasyonu olarak tercih edilen Yunanistan'ın fiyat ve döviz kuru değişimlerinden hareketle oluşturulan endekste %1'lik değişim ise, Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebini %0.39 oranında aynı yönde etkilemektedir. Burada uzun dönemde gelir ve alternatif turizm destinasyondaki fiyat değişimlerinin Türkiye'ye yönelik turizm talebini aynı yönde etkilemesi iktisadi teoriyle uyumlu ve istatistiksel açıdan %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 5. Turizm Talep Modeline İlişkin ARDL (1,0,0,3,4)'nın Tahmin Sonuçları, Uzun Dönem Katsayıları ve Tanısal Test Sonuçları

Regresyon Tahmini Sonuçları			
Bağımlı Değişken: TS			
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği
TS(-1)	0.330835	0.130970	2.526045**
Y	1.357778	0.446110	3.043596***
PT	-0.231278	0.151993	-1.521639
PY	0.065803	0.040149	1.638977
PY(-1)	0.055001	0.040089	1.371975
PY(-2)	0.091138	0.041005	2.222577**
PY(-3)	0.053237	0.040049	1.329310
UK	11.28130	14.92207	0.756015
UK(-1)	-67.59037	20.96968	-3.223242***
UK(-2)	-14.47482	22.20549	-0.651858
UK(-3)	20.35155	21.42974	0.949687
UK(-4)	65.00349	21.25156	3.058763***

Uzun Dönem Katsayıları			
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği
Y	2.0290	0.5112	3.9688***
PT	-0.3456	0.2295	-1.5056
PY	0.3962	0.1227	3.2295***
UK	21.7751	31.2614	0.6965
Tanısal İstatistik Test Sonuçları			
R ² ve Düzeltilmiş R ²		0.77 – 0.72	
Breusch-Godfrey Otokorelasyon Testi		1.107(0.339)	
Ramsey-Reset Tanımlama Hatası Testi		0.222(0.639)	
Jarque-Bera Normallik Testi		3.322(0.189)	
Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi		0.312(0.983)	

Çizelgede *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini vermektedir.

ARDL analizinde uzun dönem ilişkilerle ilgili tahminin ardından kısa dönemli ilişkilerin araştırılmasına geçilmektedir. Bu amaçla yukarıda tahmin edilen ARDL(1,0,0,3,4) modelinde elde edilen hata terimlerinin gecikmeli değerlerinin eklendiği (9) numaralı denklemde yer alan hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir.

$$\begin{aligned}
 TS_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} TS_{t-i} + \sum_{i=0}^q \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^r \beta_{3i} PT_{t-i} + \sum_{i=0}^s \beta_{4i} PY_{t-i} \\
 & + \sum_{i=0}^u \beta_{5i} UK_{t-i} + \beta_6 ECM_{(t-1)} + e_t \quad (9)
 \end{aligned}$$

Tahmin sonuçları tablo 6'da yer almaktadır. Tahmin edilen hata düzeltme modelinde katsayıların istatistiksel açıdan çoğunlukla anlamlı olduğu söylenebilir. Elde edilen sonuçlar incelendiğinde, kısa dönemde gelirin Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde %5 anlamlılık düzeyinde aynı yönde etkide bulunduğu görülmektedir. Buna göre, Rusya ekonomisinde kişi başına gelirden yaşanan %1'lik bir değişim kısa dönemde Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde %2.04 oranında aynı yönde bir etkiye yol açmaktadır. Türkiye'deki fiyat ve TL/Ruble kurundaki değişimden hareketle oluşturulan endeksteeki değişimin, Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde %10 anlamlılık düzeyinde ters yönde etkide bulunduğu görülmektedir. Endekste yaşanacak %1'lik bir değişim kısa dönemde Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde %0.28 oranında ters yönlü bir etkiyle sonuçlanmaktadır. Yunanistan'a ilişkin hazırlanan endeks ve Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi arasında uzun dönemdeki aynı yönlü etkinin %5 anlamlılık düzeyinde kısa dönemde de geçerli olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, birinci dönemden sonra iki değişken arasındaki ilişkinin terse döndüğü söylenebilir. Kısa dönemde Yunanistan'a ilişkin verilerden elde edilen endekste yaşanacak %1'lik bir değişim birinci

dönemde Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebine %0.07 oranında aynı yönde, ikinci dönemde ise %0.13 oranının ters yönde etkide bulunduğu görülmektedir. Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizinin Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla modelimize eklediğimiz dummy değişkeninin kısa dönemde 1, 2 ve 3'üncü gecikmeli değerlerinin istatistiksel açıdan %1 düzeyinde anlamlı olduğu sonucu elde edilmiştir. İktisadi açıdan kısa dönemde, krizin yaşandığı dönemin sonrasında 1, 2 ve 3'üncü çeyreklerde negatif bir etki ortaya çıkardığı sonucuna ulaşılmıştır. Hata düzeltme katsayısı ise beklentilere uygun olarak negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı çıkmıştır. Buna göre ele alınan dönemde dengeden herhangi bir sapma oluşturacak şokun ilk dönemde %64 gibi bir hızla dengeye yaklaştığı söylenebilir. Burada kısa dönemde Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde gelir ve alternatif turizm destinasyondaki fiyat değişimlerinin aynı yönlü, Türkiye'de fiyat değişimleri ve uçak krizinin ters yönlü etkide bulunması iktisadi teoriyle uyumlu görülmektedir.

Tablo 6. Turizm Talep Modeline İlişkin Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: TS			
Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t istatistiği
D(Y)	2.048677	0.898061	2.281222**
D(PT)	-0.289195	0.161535	-1.790295*
D(PY)	0.072130	0.034503	2.090558**
D(PY(-1))	-0.133714	0.045026	-2.969714***
D(PY(-2))	-0.042559	0.037682	-1.129424
D(UK)	10.797238	14.811314	0.728986
D(UK(-1))	-72.432498	14.698620	-4.927843***
D(UK(-2))	-83.213538	16.121650	-5.161602***
D(UK(-3))	-62.878072	17.573791	-3.577946***
CointEq(-1)	-0.640953	0.095993	-6.677062***

Çizelgede *, **, *** sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Özet olarak, ampirik sonuçlar Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerinde gelir ve alternatif destinasyondaki fiyat değişimlerinin hem kısa hem de uzun dönemde pozitif yönde etkisi olduğunu, Türkiye'de fiyat değişimleri ve uçak krizinin ise yalnızca kısa dönemde negatif yönde etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular Türkiye'ye yönelik turizm talebini ampirik olarak araştırmış çalışmalarla karşılaştırıldığında, gelirin pozitif yönlü etkisine ilişkin sonuçlarımız Halıcıoğlu (2004); Görmüş ve Göçer (2010); Yavuz vd. (2014); Kaplan ve Aktas (2016), Türkiye'de fiyatlardaki değişimin negatif yönlü etkisi İçöz, Var ve Kozak (1998); Akis (1998); Aydın, Darıcı ve Taşçı (2015) ile uyumluluk göstermektedir. Alternatif turizm destinasyonlarındaki fiyat değişimlerine ilişkin pozitif yönlü etki ise Görmüş ve Göçer (2010)'da elde edilen sonuçlarla uyumlu bulunmuştur.

SONUÇ

Turizm sektörü işsizliğin ortadan kaldırılması, ekonomik büyümenin sağlanması ve ihracat geliri elde edilmesi gibi ekonomiye yaptığı doğrudan ve dolaylı katkılar nedeniyle oldukça önemli bir sektördür. Ekonomide diğer sektörlerde yaşanan olumsuz gelişmelere rağmen turizm sektöründe yaşanan sağlam ve hızlı büyüme sektörün önemini daha da artırmaktadır. Türkiye sahip

olduğu tarihi ve kültürel varlıkları, konumu, iklimi ve doğal özellikleri itibariyle önemli bir turizm potansiyeline sahiptir. Türkiye ekonomisine turizm sektörünün katkısına bakıldığında, 2014-2015 yıllarında GSYİH'nın % 4.7'sinin, toplam istihdamın %2,5'inin doğrudan turizm sektörü tarafından üretildiği görülmektedir. Türkiye ekonomisinde dış ticaret açığının kapatılmasında turizm gelirleri önemli bir yer tutmaktadır. Buna göre, 2014-2015 yıllarında turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı sırasıyla %40-%49'dur. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda Türkiye ekonomisinde turizm sektörünün büyüme, istihdam ve ödemeler bilançosu açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Uluslararası ziyaretçi sayısına bakıldığında, Türkiye'nin dünyada en çok ziyaret edilen ülkeler arasında 6. sırada yer aldığı görülmektedir. Türkiye'ye yönelik turizm talebinde 2014 yılına kadar Almanya ve Rusya'nın önemli bir payı bulunmaktadır. 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin oranı incelendiğinde %25-35'inin bu ülkelerden oluştuğu görülmektedir. 2000-2014 döneminde Rusya'dan gelen turistlerin Türkiye'ye yönelik turizm talebi içindeki payı %6'dan %12'ye çıkmaktadır. Bu durum Rusya'nın Türkiye'nin turizm talebi içindeki önemini artırmıştır. 2015-2016 yıllarında ise, Türkiye'ye gelen Rus turist sayısının Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizinden önemli derecede etkilendiği görülmektedir. Çalışmada, Türkiye turizm talebi içindeki öneminden dolayı Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde etkili olan faktörlerin ampirik olarak analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebi Rusya kişi başına düşen geliri, Türkiye ekonomisinde fiyatlar, alternatif turizm destinasyonunda fiyatlar ve uçak krizi dummy değişkeni ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Standart talep denkleminde göre, bir mal veya hizmetin talebi üzerinde gelirdeki artışın pozitif, fiyatlardaki artışın negatif ve ikame ürün veya hizmet fiyatlarındaki artışın pozitif etkide bulunması gerekmektedir. Turizm talebi üzerinde de benzer etkilerin ortaya çıkması beklenmektedir. Uçak krizinin etkisi ise, Türkiye'ye yönelik turizm talebinin düşmesi şeklindedir. Bu teorik yaklaşımlardan hareketle, Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinde etkili olan değişkenler, 2002-2016 yılları arasında çeyrek dönemlik veriler kullanılarak, ARDL yaklaşımı ile araştırılmaktadır.

Çalışmadan elde edilen ampirik sonuçlar Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebinin uzun dönemde gelir ve alternatif turizm destinasyonlarındaki fiyat değişimlerinden etkilendiğini göstermektedir. Türkiye'deki fiyat değişimlerinin ve uçak krizinin uzun dönemdeki etkisine ilişkin ise istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlar elde edilememiştir. Katsayılar incelendiğinde, Rusya ekonomisinde kişi başına gelirden yaşanan %1'lik bir değişimin Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebini %2.02 oranında aynı yönde etkilediği görülmektedir. Alternatif turizm destinasyonu olarak tercih edilen Yunanistan'ın fiyat ve döviz kuru değişimlerinden hareketle oluşturulan endeksteki %1'lik değişim ise, Rusya'nın Türkiye'ye yönelik turizm talebini %0.39 oranında aynı yönde etkilemektedir. Kısa dönemde ise, Türkiye'ye yönelik turizm talebi

üzerinde gelir ve alternatif turizm destinasyondaki fiyat değişimlerinin aynı yönlü, Türkiye'de fiyat değişimleri ve uçak krizinin ters yönlü etkide bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizinin Türkiye'ye yönelik turizm talebi üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla modelimize eklediğimiz dummy değişkeninin kısa dönemde 1, 2 ve 3'üncü gecikmeli değerlerinin istatistiksel açıdan %1 düzeyinde anlamlı olduğu sonucu elde edilmiştir. İktisadi açıdan kısa dönemde, krizin yaşandığı dönemin sonrasında 1, 2 ve 3'üncü çeyreklerde negatif bir etki ortaya çıkardığı sonucuna ulaşılmaktadır. Hata düzeltme katsayısı ise beklentilere uygun olarak negatif ve istatistiksel açıdan anlamlı çıkmıştır. Buna göre ele alınan dönemde dengeden herhangi bir sapma oluşturacak şokun ilk dönemde %64 gibi bir hızla dengeye yaklaştığı söylenebilir.

Türkiye'ye yönelik turizm verileri incelendiğinde son dönemde turistik tesis ve otellerin doluluk oranlarının %50'nin altında olduğu görülmektedir. Bu nedenle turizm politikalarının turizm arzını artırmaktan ziyade gelir değişimlerine karşı ve fiyatlar üzerinden geliştirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca alternatif turizm destinasyonlarındaki fiyat ve kur değişimleri göz önünde bulundurularak etkin bir rekabet içinde bulunulması gerekmektedir. Rusya'dan Türkiye'ye yapılan ziyaretlerin mevsimsel dağılımına bakıldığında %80'den fazlasının Mayıs-Eylül döneminde gerçekleştiği görülmektedir. Bu veriler dikkate alındığında Rusya'dan Türkiye'ye yapılan turistik gezilerin çok büyük oranda deniz turizmine yönelik olduğu ifade edilebilir. Bu noktada turizm talebinin artırılmasında turizm hizmetlerinin çeşitlendirilmesi oldukça önemlidir. Kış, sağlık ve doğa turizmi, tarihi ve kültürel turlar, etkinliğe bağlı gezilerle ilgili uygulanacak pazarlama stratejileri yaz dönemi dışında da turizmin gelişmesine katkı sağlayacaktır. Uçak krizinin turizm üzerinde ortaya çıkardığı negatif etki hususunda, 2016 yılının ikinci yarısında iki hükümet arasında sergilenen uzlaşmacı tutumların oldukça yerinde olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abedtalas, M. ve Toprak L. (2015). The Determinants of Tourism Demand in Turkey. *Journal of Economics and Behavioral Studies* 7(4): 90–105.
- Akis, S. (1998). A Compact Econometric Model of Tourism Demand for Turkey. *Tourism Management* 19(1): 99–102.
- Algieri, B. (2006). An Econometric Estimation of the Demand for Tourism: The Case of Russia. *Tourism Economics* 12(1): 5–20.
- Altıntaş, H. (2013). Türkiye'de Petrol Fiyatları, İhracat ve Reel Döviz Kuru İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ve Dinamik Nedensellik Analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 9(19): 1–30.
- Aydın, A., Darıcı, B. ve Taşçı, H. M. (2015). Uluslararası Turizm Talebini Etkileyen Ekonomik Faktörler: Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi* 45: 143–77.
- Çelik, N. ve Karaçuka, M. (2017). Terör Saldırılarının Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneğinde Ampirik Bir Analiz. *Ege Akademik Bakış* 17(3): 313–22.
- Crouch, G. I. (1994). The Study of International Tourism Demand: A Review of Findings. *Journal of Travel Research* 33(1): 12–23.

- Demir, E. (2015). Rusya'nın Yaptırımlarının Türkiye Ekonomisine Olası Etkileri. https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/ar_15_2015.pdf adresinden 22 Eylül 2017 tarihinde ulaşılmıştır.
- Dritsakis, N. (2004). Cointegration Analysis of German and British Tourism Demand for Greece. *Tourism Management* 25(1): 111–19.
- Dünya Turizm Örgütü. (2016). *Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi*. (2015).
- Ersungur, Ş. Doru, M. Ö. ve Aslan, M. B. (2017). Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Sosyo Ekonomik Belirleyicileri: Panel Veri Analiz. *International Conference on Eurasian Economies*, 433–41.
- Eurostat. (2017).
- Witt, F. S. ve Witt, C. A. (1995). Forecasting Tourism Demand: A Review of Empirical Research". *International Journal of Forecasting* 11(3): 447–75.
- Furmanov, K., Balaeva, O., ve Predvoditeleva M. (2012). Analysis of Tourist Flows from Russian Federation to the Countries of European Union. *An International Journal of Tourism and Hospitality Research* 23(1): 1–24.
- Görmüş, Ş. ve Göçer, İ. (2010). The Socio-Economic Determinant of Tourism Demand in Turkey: A Panel Data Approach. *International Research Journal of Finance and Economics* (55).
- Güven, S. ve Mert, M. (2016). Panel Cointegration Analysis of International Tourism Demand: Sample of Antalya. *The Online Journal of Science and Technology* 6(2): 68–78.
- Habibi, F. (2015). Iranian Tourism Demand for Malaysia: A Bound Test Approach". *Iranian Economic Review* 19(1): 63–80.
- Habibi, F., Rahim, K. A. ve Chin, L. (2008). United Kingdom and United States Tourism Demand for Malaysia: A Cointegration Analysis. Munich Personal RePEc Archive Paper No:13590.
- Halıcıoğlu, F. (2004). An ARDL Model of Aggregate Tourism Demand for Turkey. *Global Business and Economics Review* (Anthology): 614–24.
- Hanly, P. ve Wade, G. (2007). Modelling Tourism Demand - An Econometric Analysis of North American Tourist Expenditure in Ireland, 1985-2004. *Tourism Economics* 13(2): 319–27.
- İbrahim, M. A. (2011). The Determinants of International Tourism Demand for Egypt: Panel Data Evidence. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences* 2 30: 50–58.
- İçöz, O., Var, T. ve Kozak, M. (1998). Tourism Demand in Turkey". *Annals of Tourism Research* 25(1): 236–40.
- Kaplan, F., ve Aktas, A.R. (2016). The Turkey Tourism Demand: A Gravity Model. *The Empirical Economics Letters* 15(3): 1681–8997.
- Kaya, A.A. ve Canlı, B. (2013). "Türkiye'ye Yönelik Uluslararası Turizm Talebinin Belirleyenleri : Panel Veri Yaklaşımı". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13(2): 43–54.
- Keskin, N. (2008). Finansal Serbestleşme Sürecinde Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Ketenci, N. (2010). Cointegration Analysis of Tourism Demand for Turkey". *Applied Econometrics and International Development* 10(1).
- Kusni, A., Kadir, N. ve Nayan, S. (2013). International Tourism Demand in Malaysia by Tourists from OECD Countries: A Panel Data Econometric Analysis. *Procedia Economics and Finance* 7(13): 28–34.
- Lim, C. (1997). An Econometric Classification and Review of International Tourism Demand Models. *Tourism Economics* 3(1): 69–81.
- Lim, C. (1999). A Meta-Analytic Review of International Tourism Demand. *Journal of Travel Research* 37(3): 273–84.
- Mariyono, J. (2017). Determinants of Demand for Foreign Tourism in Indonesia. *Jurnal Ekonomi Pembangunan* 18(1): 82–92.
- Mervar, A. ve Payne, J.E. (2007). Analysis of Foreign Tourism Demand for Croatian Destinations: Long-Run Elasticity Estimates. *Tourism Economics* 13(3): 407–20.
- Muñoz, G. T. (2007). German Demand for Tourism in Spain". *Tourism Management* 28(1): 12–22.
- OECD. (2017).

- Ouerfelli, C. (2008). Co-integration Analysis of Quarterly European Tourism Demand in Tunisia. *Tourism Management* 29(1): 127–37.
- Pesaran, M. H. ve Pesaran, B. (1997). *Working with Microfit 4.0: Interactive Econometric Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Pesaran, M. H., Yongcheol, S. ve Smith, R.J. (2001). Bound Testing Approaches to The Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics* 16(3): 289–326.
- Qiong, Z. ve Chen, D. (2018). The Study on the Determinants of International Tourism Demand: The Case of Chinese Outbound Tourism to Japan. İçinde *5th International Conference on Business, Economics and Management (BUSEM 2018)*, 311–17.
- Rusya Federal Eyalet İstatistik Servisi. (2017).
- Rusya Merkez Bankası. (2017).
- Salleh, N.H.M., Othman, R. ve Ramachandran, S. (2007). Malaysia's Tourism Demand from Selected Countries: The ARDL Approach to Cointegration". *International Journal of Economics and Management* 1(3): 345–63.
- Surugiu, C., Leitão, N.C. ve Surugiu, M.R. (2011) "A Panel Data Modelling of International Tourism Demand: Evidences for Romania". *Economic Research* 24(1): 134–45.
- Tanrıöver, B. ve Yamak, N. (2015). Nominal Faiz Oranı-Genel Fiyat Düzeyi İlişkisinin Gibson Paradoksu Çerçevesinde Analizi. *Maliye Dergisi* 168: 186–200.
- Tavares, J.M. ve Leitao,N.C. (2017). The Determinants of International Tourism Demand for Brazil". *Tourism Economics* 23(4): 834–45.
- TÜİK. (2017).
- TURSAB. (2017).
- Uğuz, S.Ç. ve Topbaş, F. (2011). Döviz Kuru Oynaklığı Turizm Talebi ilişkisi: 1990-2010 Türkiye Örneği. *Econ Anadolu 2011: Anadolu International Conference in Economics II*.
- Wang, Y.S. (2009). The Impact of Crisis Events and Macroeconomic Activity on Taiwan's International Inbound Tourism Demand. *Tourism Management* 30(1): 75–82.
- World Bank. (2017).
- Yavuz, S., Kabadayı, B., Savaş, N. ve Doker, A.C. (2014). Türkiye Turizm Talebi: Bir Çekim Modeli Uygulaması. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10(2): 133–42.
- Yıldırım, S. (2013). Türkiye'de Para ve Sermaye Piyasalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. Yayınlanmamış Yüksekisans Tezi, Isparta.

SUMMARY

The tourism sector has a very important role in the Turkish economy in terms of growth, employment and balance of payments. For this reason, developments in tourism demand for Turkey reveal significant results on the Turkish economy. Russia has an important place in the international tourism demand for Turkey. However, the airplane crisis between Russia and Turkey in 2015 significantly affected the number of tourists incoming from Russia to Turkey. According to the 2015 and 2016 figures, it seems that demand shrinking at the rate of 18% and 76%, respectively. It can be said that the losses have been tried to be compensated with regarding to negotiations between the two countries since the second half of 2016. Therefore, the aim of the study is to investigate the factors that influence Russia's tourism demand for Turkey.

In this study, tourism demand was tried to be explained with income in Russia, relative prices of Turkey, relative prices of substitute tourism destinations and aircraft crisis dummy variables. In the model, a higher income level in Russia will increase tourism demand. For this reason, the coefficient of income is expected to be positive. The relative prices increase in Turkey will reduce the number of tourists incoming from Russia to Turkey. Therefore, the coefficient of

price is expected to be negative. It can be stated that the relative price increases in the substitute tourism destinations will increase the number of tourists incoming to Turkey. For this reason, the coefficient of price in the substitute tourism destinations is expected to be positive. In this study, Greece is preferred as an substitute tourism destination. It is expected that Russia will have reduced the tourism demand for Turkey in the period of aircraft crisis. Therefore, the coefficient of the dummy variable is expected to be negative. Bound test and ARDL approaches were used to estimation of the model for the period from 2002 to 2016 on a quarterly basis.

The bound test indicated that there is a cointegration relationship between variables in the model. According to long term coefficients obtained from the analysis, Russia's tourism demand for Turkey is affected by income changes and relative price changes in substitute tourism destinations. In addition, statistically significant results were not obtained regarding the effect of relative price changes in Turkey and the effect of the aircraft crisis in the long term. In more detail, if per capita income in Russia increases by 1 percent, Russian tourist arrivals to Turkey increases by 2.02 percent. If the index which is created by the movement of price and exchange rate changes in Greece increases by 1 percent, Russian tourist arrivals to Turkey increases by 0.39 percent.

Error correction model was estimated to obtain short term results for tourism demand. According to the estimation results, if per capita income in Russia increases by 1 percent, Russian tourist arrivals to Turkey increases by 2.04 percent in the short term. If the index which is created by the movement of price and exchange rate changes in Turkey increases by 1 percent, Russian tourist arrivals to Turkey decreases by 0.28 percent. If the index which is created by the movement of price and exchange rate changes in Greece increases by 1 percent, Russian tourist arrivals to Turkey increases by 0.28 percent in the first quarter and decrease by 0.13 percent in the second quarter. The coefficient obtained from the dummy variable which was added to the model to measure the impact of aircraft crises between Turkey and Russia on tourism demand for Turkey indicated that aircraft crises create negative effect on the Russian tourist arrivals to Turkey in the short term.